

Grøfter, tjørn og æbletræer

Holder Johan Exners opfattelse af den danske middelalderkirkegård?

Af Karin Kryger

Mag.art., sekretær for Foreningen for Kirkegårdskultur

Med kirkegårdens anlæg og beplantning var det lige fra begyndelsen kun småt bevendt. Udover kistens placering i øst-vestlig retning, med den afdødes ansigt mod øst, gik det som regel på bedste beskub. Egentlige gange var der næppe. Tuerne over gravene, der lå planløst mellem hverandre, kunne smykkes nødtørfigt med blomster, men ellers var både disse og kirkegården som helhed overgroet med græs, som helst skulle slås med mellemrum, og hylden groede vildt.

Johan Exner 1961¹

Udgangspunktet for denne artikel er ovenstående citat fra Johan Exners bog fra 1961 *Den danske Kirkegård og dens problemer*. Sagen er, at jeg er kommet i tvivl om, hvorvidt forholdene på de middelalderlige kirkegårde var så uregulerede og planløse, som Exner og andre skribenter og forskere i 1900-tallet forestillede sig. Uagtet at der er foretaget mange udgravninger af middelalderlige kirkegårdsanlæg inden for de senere år, der har givet nyttige oplysninger om gravstedernes placering og givet os en ny og epokegørende viden om middelaldermenneskets levevilkår, helbredstilstand - ja sågar om middelaldermenneskets mobilitet, så savner man stadig fyldestgørende oplysninger om, hvorledes den danske middelalderlige kirkegård fremstod i anlæg og udstyr.² Også her tror jeg, at myten om "den mørke middelalder" måske har bidraget til en romantisk opfattelse af en oplejet Dødens Have. Til denne romantiske myte har også 18- og 1900-tallets kunstnere bidraget, da de ofte har skildret landsbykirkegårdene som vildtvoksende uregelmæssige anlæg. Exners hovedkilde til billedet af den vildtvoksende have er Peder Palladius' visitatsbog fra ca. 1543. Som jeg vil vise nedenfor, er det problematisk at bruge kilden som dokumentation for den middelalderlige kirkegårds fremtoning, ligesom fortolk-

ningen af teksten kan være tvetydig. Der har, siden Exners bog udkom, fundet en del udgravninger sted af danske kirkegårde, der kunne indikere et mere nuanceret billede af middelalderkirkegården og dens anlæg. Resultaterne af disse udgravninger vil jeg inddrage i min fortolkning af middelalderkirkegården. Når jeg tidligere er blevet spurgt om, hvorledes den middelalderlige kirkegård så ud, har jeg altid svaret, at dét ville jeg sådan set også gerne vide. Det vil jeg stadig gerne, men jeg vover nu at fremføre mine ideer om, hvorledes den middelalderlige kirkegård kan have fremstået.

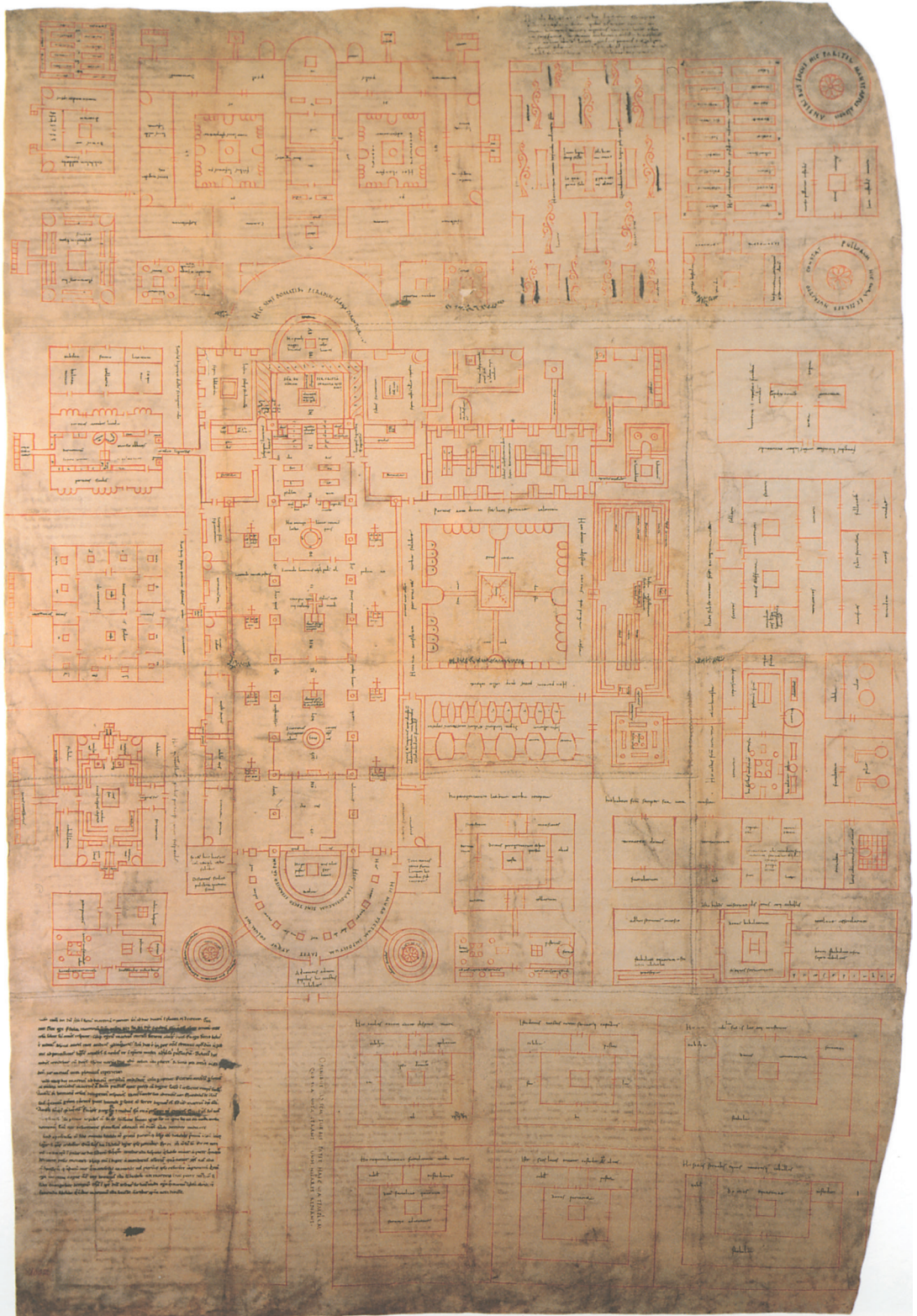
Den middelalderlige have og den middelalderlige kirkegård

Den middelalderlige have var en *Hortus Conclusus*, dvs. en lukket have med et hegn eller en mur, der beskytter haven. Med C.Th. Sørensens definition er haven "et hegned sted til dyrkning af planter, et rum, hvor væggene er det væsentligste, det karaktergivende".³ Når man taler om den middelalderlige have, associerer man straks til klosterhaven med de lægende urter for sjæl og legeme. Vi har mange spor af de middelalderlige klosterhaver, de såkaldte "levende fortidsminder", i form af lægeurter, der findes omkring de middelalderlige klostre.⁴

Lige så lidt som vi i Danmark har bevarede samtidige arkitekturtegninger af middelalderlige bygninger, lige så lidt forefindes der haveplaner eller planer af kirkegårdsanlæg, endsiige konkrete beskrivelser af kirkegårdene. Sankt Gallen Klosteret i Schweiz, i kantonen og byen af samme navn, opbevarer en enestående klosterplan udført ca. år 820 på pergament af fem sammensyede stykker, der måler 112 x 77, 5 cm. Klosteret er opkaldt efter den formodede grundlægger Sankt Gallus, en irsk munk, der anlagde en eremitage omkring år 610. Omkring 720 grundlagdes benediktinerklosteret, men bygningerne blev nyopført i en senbarok stil i midten af 1700-tallet. Klosterbiblioteket har en af verdens største samlinger af middelalderlige bøger og manuskripter, og til bibliotekets mange klenodier henregnes den berømte karolingiske idealplan af et kloster.

På planen er flere haver. Øverst til højre ses æblehaven nordøst for kirken, der også er kirkegård. Midt på kirkegården står et kors, og omkring korset er angivet træer og grave. Kirkegården er indhegnet af en mur. Klosterets haver er afgræn-

Side 19: Sankt Gallen
planen ca. år 820.
Stiftsbibliothek St. Gallen.

set fra landskabet udenfor, såvel planter som det åndelige liv er skærmet fra den ydre verden. De latinske indskrifter omkring korset fortæller:

Sankt Gallen planen,
detalje. Stiftsbibliothek
St. Gallen.

"Blandt jordens træer er det mest hellige korset/ på hvilket frugterne dufter af den evige frelse./ Lad de afdøde brødres legemer ligge omkring det / og gennem dets [Korsets] stråler opnå himlens kongerige."

På kirkegården er beplantningen angivet at være:

"Æbler og pærer/ blommer/ storfrugtet røn / mistelten / laurbær / kastanjer/ figner/ kvæde / ferskner/ hasselnød/ mandeltræ / muldebær / valnød."

Æble- eller frugthaven er altså det billede på paradiset, som

munkene så hen til. Kirkegården var en *Hortus Conclusus*, en indhegnet have, afskærmet fra den ydre verden.⁵ I *Højsangen* kapitel 4 står der i vers 12-15:

v12 En lukket have er du, min søster, min brud, en lukket have, en forseglet kilde; v13 dine skud er en park med granatæbler, med herlige frugter, henna og nardus, v14 nardus og safran, kalmus og kanel, alle slags røgelsestræer, myrra og aloe, de fineste balsamstoffer. v15 Kilden i haven er en brønd med rindende vand, der strømmer fra Libanon.

Denne paradisiske skildring af den lukkede have kan også illustrere idealet for kirkegården. Det store forbillede for kirkegården var intet mindre end Paradisets Have, som den er skildret i 1. Mosebog, kapitel 2 vers 8-9:

v8 Gud Herren plantede en have i Eden ude mod øst, og der satte han det menneske, han havde formet. v9 Gud Herren lod alle slags træer, der var dejlige at se på og gode at spise af, vokse frem af jorden, også livets træ midt i haven og træet til kundskab om godt og ondt.

Klosterplanen er unægtelig en sparsom dokumentation af, hvorledes en middelalderkirkegård kunne fremstå. Én plan, som oven i købet efter al sandsynlighed er et idealprojekt, altså ikke en plan, der nødvendigvis er realiseret. Man får dog en fornemmelse af, hvilke idealer, der lå til grund for projekteringen af klosterets kirkegård: idealer, der næppe har været enestående i samtiden. Det rejser spørgsmålet om, hvorvidt det ikke har været ganske normalt at rådføre sig med en arkitekt og/eller gartner, når den middelalderlige kirkegård skulle anlægges? Jeg mener ikke, at man kan udelukke, at der i middelalderen ofte har været tegnede, planlagte kirkegårdsanlæg med et højt plejeniveau, især omkring større kirker og klostre, det kan den berømte karolingiske plan af klosteret i S. Gallen være et indicium for. Er det utænkeligt, at der også i Danmark har været tegnede, planlagte kirkegårdsanlæg fra middelalderen? Når bønderne og herremændene i den tidlige middelalder opførte en kirke, eller når munkene opførte deres klostre, eller når borgerne i byerne opførte en kirke, da gjorde de sig stor umage med bygningens arkitektur og inventar. Hvorfor i alverden skulle de så negligere kirkegårdene? Det er vanskeligt på nuværende tidspunkt at dokumentere noget som helst om kirkegårdsanlæggenes beskaffenhed i middelalderen, men vi har vel heller ikke ledt efter en sådan dokumentation.

Hvorfra stammer forestillingen om ”den vildtvoksende” middelalderkirkegård?

Meget tyder på, at vores opfattelse af den middelalderlige kirkegård som en upasset vild have med tilfældighedens præg bygger på vores viden om 1800-tallets kirkegårde og de romantiske kirkegårdskildringer, som danske malere skabte i 1800-tallet, samt en ensidig læsning af Peder Palladius' visitatsbøger. Fordi Palladius påtaler dårligt passede og forsømte kirkegårde, er det strengt taget ikke ensbetydende med, at der ikke har eksisteret smukke og velpassede kirkegårde. Jeg er derfor begyndt at overveje, om den traditionelle opfattelse af den middelalderlige kirkegård måske er en myte.

Peder Palladius' nu ødelagte gravsten i Vor Frue Kirke i København.
Efter Resens Atlas.

Men lad os se på, hvad Peder Palladius egentlig skriver. Visitatsbogen er fra ca. 1543. 1536 var reformationen indført i Danmark efter en borgerkrig, og landet var på mange måder blevet hærget og dele af befolkningen forarmet. Når man læser visitatsbogen, må man have i erindring, at der mange steder var behov for genopbyggelse og reparationer af bygninger, vel også kirkebygninger og kirkegårde. Her er teksten gengivet efter Martin Schwarz Laustens mundrette og moderniserede oversættelse.

Om kirkegården

Kirkegården skal også altid være ren og ordentlig. Der skal hverken være hyldebuske eller nælder, græsset må kun gå op til ankelen. Det skal være smukt, jævnt, langt græs, som kirkeværgerne slår to eller tre gange om sommeren, så godtfolk kan gå på kirkegårdene til deres forældres grave. Det skal de ikke gøre for at bede for dem, for det har de gud ske lov ikke brug for. De har nemlig, i modsætning til os, for længe siden fået deres dom. Men når du står ved dine forældres grave, så skal du tænke på, at du også selv skal dø engang. Udvælg du dit gravsted hellere i dag end i morgen, for vi har ikke noget brev på vores liv. Kirkegården skal altså altid være ordentlig og ren. I skal for alt i verden ikke tillade okser eller fæ at skide, med forlov sagt, på kirkegården og svine det sted til, hvor jeres forældre ligger og hviler deres ben. I skal jo også selv ligge og hvile der engang. Det er jeres sovested og seng, hvor I skal sove til dommedag. Hvem vil have sin egen seng hjemme beskidt og svinet til? Sørg derfor også for, at den seng, som I skal ligge den længste tid i, altid er rent og smukt indhegnet med en kirkegårdsmur med riste, låge og porte, og hvad der ellers hører til, så man kan sige, at I holder kirken dejlig, ryddet og pyntet både inde og ude. Så

kan de gode almuesfolk søge herind for at høre Guds ord og deres sjæls saligheds lærdom. I må heller ikke tillade nogen at ride og rende inde på kirkegården, når der er bryllup. Det er noget, som hører Djævelen til, og det samme gælder det drikkeri og de unoder, som man foretog i kirken på anden og tredje bryllupsdag. Landstinget har afskaffet det, og derfor skal kirkeværgerne nu holde opsyn med dette, sådan som de er forpligtet til det.⁶

Peder Palladius fortæller os, hvordan man skal passe kirkegården. Det er en lang formaningsstale, eller skal vi sige, han opstiller en plejeplan for kirkegården, der beskriver, hvorledes det ikke må gå for sig på en kirkegård. Det er altså "worst case", ikke nødvendigvis en beskrivelse af de almene tilstande. Græsset skal være slået, så folk kan gå på det uden besvær, men dette udelukker ikke, at der kan have været gange og stier. Denne smukke metafor om sovestedet og sengen, der ikke må være beskidt og snavset, tyder tværtimod på, at idealet og forventningen var en velholdt kirkegård. Kan man slutte, at når han fremhæver, at der ikke bør være hylt og brændenælder på kirkegården, at det så har været det generelle billede såvel i reformationstiden som i middelalderen? Palladius går desuden i rette med nogle forhold og ritualer, der prægede den katolske kirkegård. For det første understreger han, at man ikke går på kirkegården for at bede for den afdøde, som man gjorde i den katolske tid. I henhold til Luthers lære kan hverken de efterladtes eller helgeners forbøn hjælpe på de dodes salighed. Dommen er afsagt! Men det er en god idé at reflektere over sin egen død i god tid. Kirken skal være velplejet både indvendig og udenfor, så almuen får lyst til at søge derhen og høre Guds ord. Markedsgøgl og bryllupsfester hører heller ikke hjemme på kirkegården. En bestemmelse ti år senere fra 1553 fortæller, at kirkegården skal slås om sommeren og holdes ren for fæ, øg, svin etc. "For Kier[k]legården er de Christnis søynehus" (dvs. sovehus) til dommedag. Ikke overraskende er denne tekst også formuleret af Peder Palladius.⁷

Udgravninger af middelalderkirkegårde

Siden Exner skrev sin bog, har man, takket være flere arkæologiske udgravninger af nuværende og nedlagte kirkegårde, fået et større og mere nuanceret billede af kirkegårdene og deres brugere og i nogen grad deres anlæg. For der var mange fornemme grave på kirkegårdene i den tidlige middelalder, hvilket understøttes af en række romanske gravminder,

Bispegraven på Sjørring Kirkegård. Foto: Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

der tydeligvis ikke har været anbragt indendørs, f.eks. bispegraven i Sjørring fra 1100-tallet.

Før 1200-tallet ser det ud til, at også adlen blev begravet uden for kirkerne. Begravelser inde i kirken var i 1100-tallet forbeholdt kongefamilien. Begravelser af adel og stormænd fandt generelt først sted i kirkerne i løbet af 1200-tallet, og først i 1300-tallet blev det almindeligt. Gamle norske landskabslove, der var i brug indtil 1270'erne, bestemmer, at kirkegården skulle inddeles i fire zoner, hvor den inderste zone nærmest kirken var forbeholdt adlen (stormændene), den næste zone var forbeholdt fribønderne, dernæst fæstebønderne, så de frigivne slaver og endelig slaverne. Desuden er der en bestemmelse om, at kvinderne begraves mod nord og mænd mod syd, noget der i nogen grad er i overensstemmelse med de iagttagelser, der er gjort ved udgravninger af kirkegårde i Skandinavien.⁸ Slægtningene til disse velsituerede begravede har næppe accepteret en kirkegård, der lå i et vildnis.

Det viser sig, at man må antage, at kirkegårdene generelt har været omgivet af grøfter på ca. 1 m. Arkæologerne Jakob Kieffer-Olsen og Nils Engberg har i en artikel i *Nationalmuseets Arbejdsmark* fra 1992 konkluderet:

I middelalderarkæologisk sammenhæng er det et stort materiale på alt 41 undersøgelser, der har givet vidnesbyrd om grøfter ved middelalderlige kirkegårde i Danmark. Der er derfor vægt bag, når det kan hævdes, at grøften må have været et fast, nærmest ufravigeligt element i et kirkegårdsanlæg.⁹

Grøfterne har generelt ingen afstivning eller stabilisering i form af sten eller træ. I de viste eksempler er der ikke fundet spor af dige inden for grøften. Men hvorfor en grøft? En praktisk afmærkning, der sørger for dræn, men der er også dokumentation for, jfr. Jyske Lov (1. bog 44), at grøfter markerede matrikelskel:

Om ornum¹⁰ i by

Er der ornum i byen, skal det have været der fra Arilds tid og være særskilt afmærket som sådant, enten med sten eller med pæl eller med grøft.

Det rebes ikke med byen, fordi det er hele byen uvedkommende.

Men opstår der uenighed om, hvorvidt noget er ornum eller en del (af bymarken), hvis det henligger ubebygget, skal den, der har det i sin besiddelse bevise med kønsnæv, at det er hans ornum, og at det ikke skal skiftes sammen med byen.

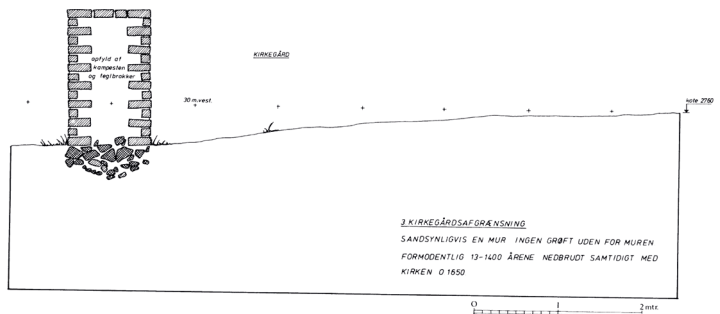
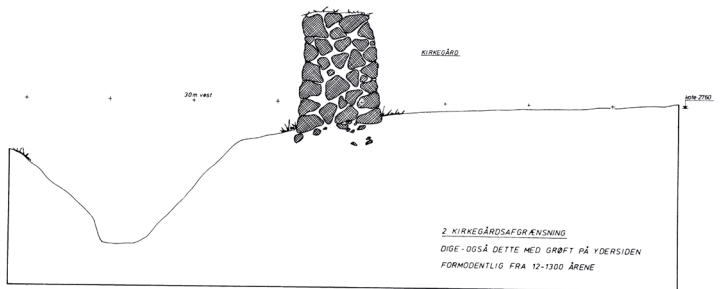
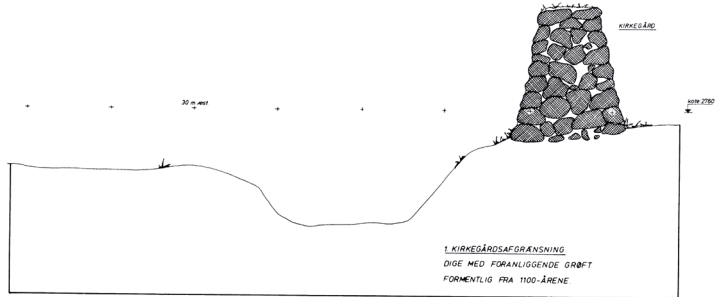
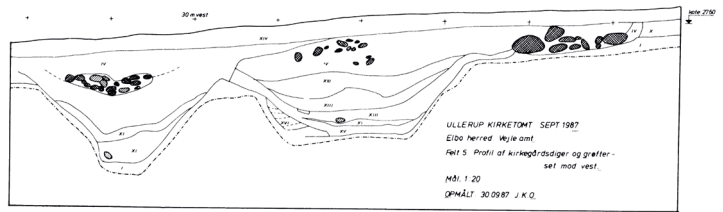
Men er det ikke afmærket med sten eller med pæl, skal det underkastes rebning^{11, 12}.

Det har været vigtigt at have et tydeligt juridisk skel mellem kirken, kirkegården og den ydre verden. Kirken og kirkegården havde juridisk særstilling ved at være indviet jord og dermed fredhellig.

Et af eksemplerne på en kirkegård med oprindelige grøft, som arkæologerne fremdrager, er Ullerup kirketomt ved Fredericia, der blev udgravet i 1987. Kirken var fra 1100-årene. Der var spor af to grøfter, som viser, at der har fundet en kirkegårdsudvidelse sted, samt rester af sten, vel rester af dige. Senere er grøft og dige atter flyttet, og endnu senere har man fjernet dige og grøft og opført en mur på den opfyldte grøft. Kirken er så nedrevet ca. 1500.¹³

Men forfatterne kan også fremvise eksempler på kirkegårde, der har været omgivet af grøfter, hvor der ikke er spor af diger. Men man har næppe kunnet nøjes med en grøft som indhegning. Man skulle jo sikre sig, at løsgående dyr ikke kom ind på kirkegården. Kirkeriste, der på tysk meget

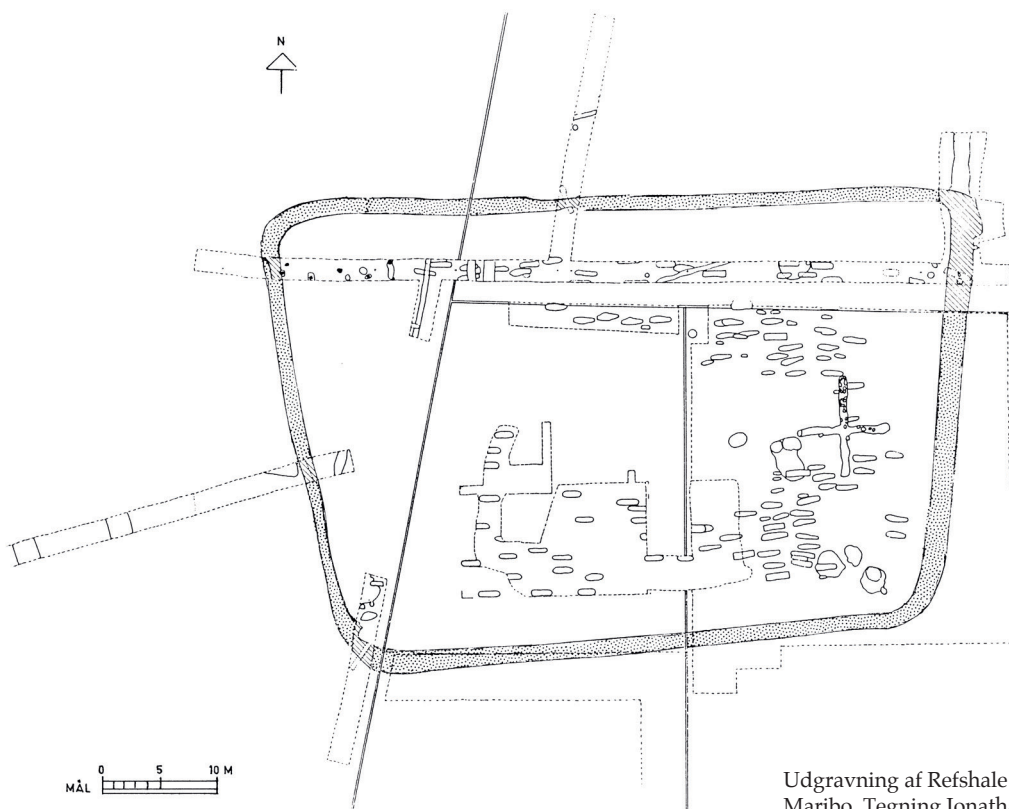
Ullerup Kirkeomt ved Fredericia. Skematisk fremstilling af kirkegårdsindhegningens udvikling. Tegning Gunnar Kamp. Efter Nationalmuseets Arbejdsmark 1992.

malende kaldes "benbrækkere", er dokumenteret ved kirkegårds indgange, for at hindre kvæg og svin i at trænge ind, men er det så svært at forcere en grøft? Her må have været et plankeværk eller et eller andet hegn. Et hegn, der effektivt ville kunne bremse kvægets indtrængning på kirkegården, er en tjørnehæk. Andre eksempler på kirkegårde afgrænsede ved grøfter er Tirup kirkeomt ved Horsens, Refshale ved Maribo og Kongsted ved Fredericia.¹⁴

Udgravningen af Tirup Kirkegård ved Horsens. Tegning Søren Gotfred-Pedersen. Efter Nationalmuseets Arbejdsmark 1992.

Udgravning af Refshale ved Maribo. Tegning Jonathan Kühl og Roland Beldini. Efter Nationalmuseets Arbejdsmark 1992.

Tjørnen

Tjørnehække er ikke dokumenterede som indhegning af middelalderlige danske kirkegårde, men de er dokumenterede enkelte steder fra renæssancen til i dag.¹⁵ Som eksempler kan nævnes nogle kirkegårde fra Maribo Amt: den nu forsvundne Aageby Kirke, Lollands Sønder Herred, hvor der i en synsforretning fra 1586 omtales tjørne om kirkegården¹⁶ samt Brarup Kirke, Falsters Nørre Herred, hvor kirkegårdsmuren 1674 var ganske brøstfældig og lukket med tjørne og en ubrugelig port.¹⁷ Når man vælger at bruge tjørn til at lukke hullerne i muren med, kunne man få den tanke, at man havde erfaring for, tjørnen var effektiv til at holde dyrene ude, og at man måske faldt tilbage på en gammel tradition. I Fuglse Kirke, Fuglse Herred, havde man valgt samme løsning, da synsforretningen 1586 beretter, at kirkegårdens kampestensgærde var faldet ned og erstattet med tjørn.¹⁸ Ringsebølle Kirkegård var i 1586 kun omgivet af tjørnehække,¹⁹ og der er stadig tjørnehæk omkring store dele af kirkegården.

Tjørnehæk, Ringsebølle
Kirkegård.

Foto: Karin Kryger 2014.

Kalkmaleri i Fanefjord Kirke ca. 1500-1520. Den rige og den fattiges bøn og Kristus som smertensmand. Foto: Nationalmuseet.

Omkring kirkegården i Sønder Alslev erstattede man i 1745-46 det tidligere tjørnehegn med stengærde.²⁰ Der findes også sagn, hvor tjørnen er forbundet med pestgrave.²¹ På Skamby Kirkegård på Fyn skulle der have været en stor tjørn på en pestgrav.²² Desuden er der mundtlige overleveringer om, at kirketomten på Klausholms Mark i Vejle Amt i 1830'erne var overgroet med buske og tjørn. Kirken var Gadbjerg Kirkes forgænger.²³ I Tyskland derimod synes det, hvis man skal tro *Großes Lexicon der Bestattungs- und Friedhofskultur*, at være opfattet som et faktum, at kirkegårdene i middelalderen var indhegnede af tjørn for at hindre vilde dyr og kvæg i at trænge ind på kirkegården. Desuden hævdes det, at tjørnen også havde symbolsk betydning, idet den tornefyldte plante relaterede til Kristi Tornekroning.

Leksikonets litteraturhenvisninger kan, ligesom det er tilfældet med det danske materiale, kun dokumentere tjørnen som indhegning af kirkegårde tilbage til renæssancen eller senere.²⁴ En tjørnehæk ville være en såvel smuk som effektiv og billig indhegning af en kirkegård, der ellers kun er adskilt fra omverdenen af en grøft.

Modne tjørnehøben,
symbol på blodsdråber fra
Kristi tornekrone.
Foto: Karin Kryger 2015.

Den øvrige beplantning

Træerne har den praktiske funktion, at de hjælper med at dræne kirkegårdene. Sankt Gallenplanen viser, at der på klosterkirkegården voksede æble- og andre frugttræer, for, som teksten siger "Her dufter frugterne af den evige frelse". For at vende tilbage til det førnævnte leksikon står der her igen som et faktum, at indtil det 18. århundrede voksede der græs og nytteplanter i form af frugttræer og buske, hvis udbytte kom præsten, degnen og graveren til gode. Hertil må vi føje ege- og asketræer, idet der ifølge Vitus Gays artikel om *Gudsagre* fra 1953 stadig vokser ege og aske, der går tilbage til den katolske tid.²⁵ Desværre siger han ikke hvor! Botanikeren Johan Lange formoder, dog uden konkret dokumentation, i sin bog *Levende Fortidsminder*, at der på kirkegårdene voksede elm, lind og ask og hestekastanje, og at disse træer var at opfatte som "værnetræer", der kunne bruges, når man i krigstid søgte kirken og kirkegårdens fredhellighed. Han understreger dog, i modsætning til Vitus Gay, at ingen træer på vore kirkegårde går så langt tilbage. Han har også fundet frem til, at der på en udenbys kirkegård uden for Nørreport i 1562 skulle plantes ask og lind og andet "nytteligt", og formoder at traditionen for at plante disse træer på kirkegårdene går langt tilbage.²⁶ At der har vokset nyttetræer på kirkegårdene kan dokumenteres tilbage til renæssancen takket være bevarede love og regler om, hvem der var berettiget til at udnytte kirkegårdens nytteplanter. At man i hvert fald i renæssancen har haft kirkegårdens nyttebeplantning for øje ses af, at Hr. Jørgen Madsen, sognepræst i Skamby på Fyn, i juni 1545 forelagde Landemodet i Odense spørgsmålet, hvem det græs og brændsel, som faldt på kirkegården, tilkom. Da Landemodet jo bestod af præster, faldt afgørelsen ikke uventet ud til Hr. Madsens fordel. Men Landemodet beråbte sig retslige afgørelser fra "forrige" bispers tid, hvilket er et indicium på, at det har været lang tradition, måske i flere hundrede år.²⁷

Indhegning af gravsted eller fundament for ligsten?

Ved udgravningen af kirketomten Bøgelund Kapel ved Viborg i 1965-66 fandt man ovale markeringer af marksten omkring nogle af gravene. Er der tale om afgrænsning af selve graven, eller har stenene tjent som fundament for en ligsten? Ifølge Jyske Lov blev sten, ligesom grøfter, benyttet

som afmærkning af matrikler, og markstenene kan således have været benyttet som afmærkning af de enkelte grave. Det ses flere steder den dag i dag.²⁸

Markering af grav Bøgelund Kapel ved Viborg. Efter Hikuin 17, 1990.

Markering med hvidmalede sten.
Den protestantiske Kirkegård i Malaga, Spanien.
Foto: Karin Kryger 2015.

Sammenfatning

To skotske forskere, Brian og Moira Gittos har i en artikel, der blev publiceret i Kirkegårds kultur 2012-13 på grundlag af mangeårige studier af britiske gravminder fra middelalderen samt kildestudier, bl.a. testamenter, argumenteret for, at kirkegårdene i middelalderen var fuldt belagt, for ikke at sige overbelagt med gravmonumenter.

Rekonstruktionen af den middelalderlige kirkegård, der præsenteres i artiklen, ligger fjernt fra Johan Exners forestillinger om en kirkegård, der havde tilfældighedens præg. Jeg kunne jo godt forestille mig, at man på denne rekonstruktion indsatte nogle æbletræer og i baggrunden en tjørnehæk, evt. nogle markeringer med marksten, der afgrænsede de enkelte grave.

Det forekommer mig, at der er, om end få, indicier for, at den middelalderlige kirkegård ikke var tilfældig, men planlagt. Og hvorfor skulle man egentlig negligere kirkegården, når man brugte mange ressourcer på at opføre en smuk kirke og forsyne den med kostbart inventar? Idealet for kirkegården var, og er vel stadig i dag, intet mindre end *Paradisets Have*.

Meister ES (aktiv 1140-1468): Madonna i rosenhaven med den hellige Margrete og den hellige Katarina. Den kongelige Kobberstiksamling, Statens Museum for Kunst.

Litteratur

Exner, Johan, *Den danske Kirkegård og dens problemer*, Kbh. 1961.

Kieffer-Olsen, Jakob, "Middelalderens gravskik i Danmark – en arkæologisk forskningsstatus", *Hikuin* 17 1990, 85-112.

Kieffer-Olsen, Jakob, *Grav og Gravskik i det middelalderlige Danmark – 8 kirkegårdsudgravninger*, Ph.d. afhandling. Århus Universitet 1993.

Engberg, Nils og Jakob Kieffer-Olsen, "Kirkegårdens grøft. Om den ældste indhegning af Danmarks kirkegårde", *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1992, 168-177.

Thomsen, Per O., "Arkæologiske udgravninger ved Sct. Nicolai Kirke", *Svendborg Sct. Nicolai* (red. Kaare Lund Rasmussen), Svendborg 2008, 253-274.

Boldsen, Jesper Lier og Lene Møllerup, Ulla Freund og Mari-
anne Lauritzen, "Knogleundersøgelser", *Svendborg Sct. Nico-
lai* (red. Kaare Lund Rasmussen), Svendborg 2008, 317-350.

Sørensen, C. Th., *Havetekstens oprindelse*, Kbh. 1963,

Lange, Johan, *Levende fortidsminder*, Kbh. 1972.

Gjerfuglen 3, november 2007, Tema nummer: "Levende for-
tidsminder" med artikler af Bernt Løjtnant og Kim Elfnef
om diger, reliktpanter og registreringen af middelalderlige
reliktpanter i den tidligere Mariager Kommune, udgivet af
Østjysk Biologisk Forening.

Palladius, Peder, *En visitatsbog*. Udgivet på nudansk med
indledning og noter af Martin Schwarz Lausten, 2. udgave
København 2012, 31-32.

Jacobsen, Lis (udg.), *Peder Palladius: Danske Skrifter, V*, Køben-
havn 1925-1926, 24-147.

Rørdam, Holger Fr. (udg.), *Danske Kirkelove 1536-1683, I*
(1636-1590), 346.

Ekroll, Øystein, "Burial Monuments and commemoration in
medieval Norway", *Monuments and Monumentality. Across
Medieval and early modern Europe* (red. Michael Penman), Stir-
ling 2013, 23ff.

Mackeprang, M., *Vore Landsbykirker. En Oversigt*, Kbh. 1944,
147.

Danmarks Kirker, *Maribo Amt*, 377, 651, 713, 1274, 1392-93.

Gay, Vitus, "Gudsagre", *Ligbrændingens Historie i Danmark*
(red. Knud Secher), Kbh. 1931, 132.

Kau, Hans, "Om Gadbjergs Sogns ældste Kirke", *Vejle Amts
Aarbøger* 1906, 117.

Grosses Lexicon der Bestattungs- und Friedhofskultur, bearbejdet
von Reiner Sörries 1, 2002.

Happe, Barbara, *Die Entwicklung der deutschen Friedhöfe von
der Reformation bis 1870*, Tübingen 1991.

Richter, Gerhardt, „Zur historischen Pflanzenverwendung
auf Friedhöfen“, *Vergänglichkeit und Denkmal. Beiträge zur
Sepulchralkunst*, Bonn 1985, 33-41.

Ohler, Norbert, *Sterben und Tod im Mittelalter*, München 1990.

Thiele, Just Mathias: *Danmarks folkesagn* bd. I-III. Ved Per
Skar. København 1968.

Noter

- 1 Tak til Jakob Kieffer-Olsen for inspirerende henvisninger og gennemlæsning af manuskriptet.
Johan Exner, *Den danske Kirkegård og dens problemer*, Kbh. 1961, 13.
- 2 Der er skrevet mange artikler med udgangspunkt i forskellige udgravninger af kirkegårde. I denne artikel er primært benyttet Jakob Kieffer-Olsen, "Middelalderens gravskik i Danmark – en arkæologisk forskningssatus", *Hikuin* 17 1990, 85-112, samme *Grav og Gravskik i det mid-*

delalderlige Danmark – 8 kirkegårdsudgravninger, Ph.d. afhandling. Århus Universitet 1993; Nils Engberg og Jakob Kieffer-Olsen, "Kirkegårdens grøft. Om den ældste indhegning af Danmarks kirkegårde", *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1992, 168-177; Per O. Thomsen, "Arkæologiske udgravninger ved Sct. Nicolai Kirke", *Svendborg Sct. Nicolai* (red. Kaare Lund Rasmussen), Svendborg 2008, 253-274; Jesper Lier Boldsen, Lene Møllerup, Ulla Freund og Marianne Lauritzen, "Knogleundersøgelser", *Svendborg Sct. Nicolai* (red. Kaare Lund Rasmussen), Svendborg 2008, 317-350.

- 3 C. Th. Sørensen, *Havekunstens oprindelse*, Kbh. 1963.
- 4 Johan Lange, *Levende fortidsminder*, Kbh. 1972; *Gjerfuglen* 3, november 2007, Tema nummer: "Levende fortidsminder".
- 5 Klosterplanen kan studeres i detaljer på projektet Carolingian Culture a Reichenau & St Galls hjemmeside www.stgallplan.org. Oversættelsen fra latin er korrigeret af Peter Zeeberg.
- 6 Peder Palladius, *En visitatsbog*, Udgivet på nudansk med indledning og noter af Martin Schwarz Lausten, 2. udgave København 2012, 31-32; originalteksten lyder "Om Kierkegaarden. Kierkegaarden skal ogsaa saa altid ren og udi gode Maade; ingen Hylde heller Nælder skal være paa Kierkegaarden, ingen Tid højere Græs end over éns Ankelkode, smuk, jævnlang Græs, saa at Kirkeværger lader den slaa to eller tre Gange om Sommeren, at gode Folk kan gaa heden paa hine Kirkegaarde til deres Forældres Grave - ikke at bede for dem, Gud være lovet, det have de ikke behov, de have deres Dom længe siden borte, og vor Dom den staa endnu for - men at betænke hos dine Forældres Grave, at du skal og en Tid selv dø. Udvælg dit Lejested heller i Dag end i Morgen, efterdi at vi haver ingen Brev paa vort Liv. Derfor skal Kierkegaarden staa slet og vel rensed; det skal være langt fra, at I skal tilstede, der kommer stundom og Øg eller Fæ paa Kirkegaarden den at beskide, med Orlov at sige, og beklikke den Sted, som Eders Forældre ligge og hvile sine Bene udi, og I agte ogsaa selv at ligge og hvile Eder derhos; det er Eders Søvnehus og Eders Seng, I skal sove udi til Dommedag. Hvo vil have sin Seng hjemme udi sit Hus beskidt og beklirket? Saa tænker til at holde denne Seng, I skal længst være udi, ren og smukt indhegnet og indhøffuit med Kirkegaardsmur, Rist, Stente og Port og andet, hvad dertil er behov, saa at I holder den en dejlig, ryddet og pyntet Kirke inden og uden, at den gode Almue kan med Lyst og Glæde søge hid at høre Guds Ord og deres Sjæls Saligheds Lærdom. Og ingen tilstede at ride og rende ind paa Kierkegaarden i Bryllupstid; det hørte Djævelen til, saa vel som den Slemmeri og Demmen (dvs. svire og sværme), man havde i Kirken paa anden eller tredje Bryllupsdag, det er aflagt til Landsting. Derfor skal nu Kirkeværgerne tage Vare paa, som de er tilbetroede." Lis Jacobsen (udg.), *Peder Palladius: Danske Skrifter*, V, København 1925-1926, 24-147.
- 7 Holger Fr. Rørdam (udg.), *Danske Kirkelove 1536-1683*, I (1636-1590), 346.
- 8 Øystein Ekroll, "Burial Monuments and commemoration in medieval Norway", *Monuments and Monumentality. Across Medieval and early modern Europe* (red. Michael Penman), Stirling 2013, 23ff.
- 9 Nils Engberg og Jakob Kieffer-Olsen, "Kirkegårdens grøft. Om den ældste indhegning af Danmarks kirkegårde", *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1992, 173.
- 10 Dvs. et afmærket markeret stykke jord, der ikke tilhørte fællesskabet.
- 11 Dvs. opmåling
- 12 Det Kongelige Biblioteks nys erhvervede manuskript til Jyske lov kan findes digitalt på www.rex.dk. Her er ligeledes en moderniseret tekst at finde.
- 13 Nils Engberg og Jakob Kieffer-Olsen, "Kirkegårdens grøft. Om den æld-

- ste indhegning af Danmarks kirkegårde”, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1992, 172.
- 14 Nils Engberg og Jakob Kieffer-Olsen, ”Kirkegårdens grøft. Om den ældste indhegning af Danmarks kirkegårde”, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1992, 169f.
  - 15 M. Mackeprang, *Vore Landsbykirker. En Oversigt*, Kbh. 1944, 147.
  - 16 *Danmarks Kirker, Maribo Amt, 377* med reference til synsforretning Karen Brahes ms., nr. 280, s. 119v *Landsarkivet for Fyn*.
  - 17 *Danmarks Kirker Maribo Amt, 1274* med reference til Dokumenter og Breve for Herrederne. 1464 -1762, div. år *Landsarkivet for Fyn*.
  - 18 *Danmarks Kirker Maribo Amt, 713* med reference til Karen Brahes ms. nr. 280, s. 116r *Landsarkivet for Fyn*.
  - 19 *Danmarks Kirker Maribo Amt, 651* med reference til Karen Brahes ms. nr. 280, s. 117v (*Landsarkivet for Fyn*); 8 Tingsvidne fra Fuglse Herred, Aalholm Len Komm. 30. aug. 1660, Vejledende Arkivregistraturer II, 42.
  - 20 *Danmarks Kirker Maribo Amt, 1392-93* med reference til Rigsarkivet, Falster gl. rytterdistrikts kirkeregnskaber med bilag 1721-1767.
  - 21 Vitus Gay, ”Gudsagre”, *Ligbrændingens Historie i Danmark* (red. Knud Secher), Kbh. 1931, 132.
  - 22 Just Mathias Thiele, *Danmarks folkesagn* II, 54.
  - 23 Hans Kau, ”Om Gadbjergs Sogns ældste Kirke”, *Vejle Amts Aarbøger* 1906, 117.
  - 24 *Grosses Lexicon der Bestattungs- und Friedofskultur*, bearbejdet von Reiner Sörries 1, 2002. Stikordene ”Bepflanzung”, ”Friedhof”, ”Mittelalter”, ”Symbolpflanzen”; se også Barbara Happe, *Die Entwicklung der deutschen Friedhöfe von der Reformation bis 1870*, Tübingen 1991; Gerhardt Richter, „Zur historischen Pflanzenverwendung auf Friedhöfen“, *Vergänglichkeit und Denkmal. Beiträge zur Sepulchrkunst*, Bonn 1985, 33-41; Norbert Ohler, *Sterben und Tod im Mittelalter*, München 1990.
  - 25 Vitus Gay, ”Gudsagre”, *Ligbrændingens Historie i Danmark* (red. Knud Secher), Kbh. 1931, 132.
  - 26 Johan Lange, *Levende Fortidsminder*, Kbh. 1972, 28-31.
  - 27 Holger Fr. Rørdam (udg.), *Danske Kirkelove 1536-1683, I (1636-1590)* 232. Senere i 1552 fastslår en anordning, at det, der vokser på kirkegården, hører sognepræsten til *ibid.* 334-35.
  - 28 Jakob Kieffer-Olsen, ”Middelalderens gravskik i Danmark – en arkæologisk forskningsstatus”, *Hikuin* 17 1990, 95.